

NEMZETEK LÉTEZÉSE: TÚL AZ ÉRDEKEKEN

Érzelmi és értelmi motívumok a nemzeti identitások kialakulásában

Kollai István
(Budapesti Corvinus Egyetem)

*A tanulmány beérkezett: 2020. január 6., opponálás: 2020. február 5. – március 12.,
véglegesítve: 2020. május 15.*

ÖSSZEFOGLALÁS

A nemzeti identitások kialakulásának létezik egy erőteljes hatású modernista magyarázata, amely szerint a nemzet, ahogy ma ismerjük, egy modern és konstruált jelenség. Az így középpontba helyezett érdekalapú, célracionális tömeglojalításokat és piacokat konstruáló homogenizációs folyamatok mellett eltérhet a figyelem a nemzeti identitások esetleges érzelmi és értelmi motívumairól. Pedig alapvetően ez utóbbiak jelenlétére utal a modern nacionalizmusok részben érzelmi alapú szeparatizmusa, illetve igénye arra, hogy minél inkább értelmes világmagyarázatokkal szolgáljon. Mindez a sematikusabb, érdekalapú és ok-okozati összefüggésekből épülő magyarázatok helyett valamiféle olyan kölcsönhatásosság megléte felé mutat, ahol a „nemzethez tartozás” attitűdjének kialakulásában az érdekbeli, az érzelmi és értelmi motívumok egyaránt szerepet játszanak. E három motívum közötti kölcsönhatásokból a „nemzethez tartozás” attitűdjének egy olyan vizsgálati kerete alakítható ki, ami magyarázatot próbál kínálni arra, hogyan erősítheti egymást a nemzeti identitásokban megtestesülő célracionális homogenizáció, valamint a szeparatizmus és az etnocentrikusan historizáló világmagyarázatok iránti igény.

Kulcsszó: nacionalizmus ■ nemzeti érdek ■ szeparatizmus ■
historizálás ■ kölcsönhatásosság

A nemzettudatnak, a nacionalizmusnak és általában a „nemzethez tartozás” attitűdjének konceptuális kutatása nem tekint vissza hosszú múltra.¹ A nemzetről való általános gondolkodás már természetesen jóideje része a társadalomtudományoknak, de az olyan tudományosan kiértékelés és kialakított interdiszciplináris koncepciók, amelyek ma meghatározó elemzési keretként szolgálnak, főként a második világháború utánról származnak (Özkirimli, 2010;² Kántor, 2014: 75.; Lajtai, 2015. 122.). Ezek közül is leginkább néhány nyolcvanas évekbeli vagy azután írt munka vált meghatározóvá, úgy mint Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, vagy Benedict Anderson könyvei (Gellner, 1983; Anderson, 1991 [1983];³ Hobsbawm, 1983a; Hobsbawm, 1983b; Hobsbawm, 1992), amelyek a nemzetet modern és funkcionalista konstrukciónak írják le. Az ezekben meg-

jelenő fő gondolatot azzal a tömör konklúzióval szokás jellemezni, hogy a nemzet – *ahogyan most ismerjük*⁴ – a modern világ egy konstrukciójaként, a modernitás termékeként fogható fel (Hanák, 1997).⁵ A nemzeteket létrehozó nacionalizmus eszerint az életkörülmények objektív változásából fakadó új, modern fejleménye a mentalitásnak. Az életkörülmények objektív változása alatt Ernest Gellner elsősorban az urbanizációt és a népességszaporítást érti, Eric Hobsbawm az iparosodás megindulását, Benedict Anderson pedig az írásbeliség és a kapitalizmus, azon belül is „print kapitalizmus” felemelkedését. Ezek a változások, ahogy a fenti szerzők kifejtik, mind megágyaztak az egységes nemzeti kultúrák kialakulásának – azzal, hogy a korábbi kisközösségi kötődések sokaságát bomlasztották fel –, de szükségessé is tették annak kialakulását: a nagyváros, a kapitalista nagyüzem, a tömegtermékek igénylik a homogenizációt és az egységes nemzeti kódrendszerek létezését. Így tehát logikus módon szökkent szárba az a gondolat az ipari és polgári forradalmak idejében, hogy az ország határa essen egybe az anyanyelv határával – ami végül a nacionalizmus definíciójává vált (Gellner, 1983; Hobsbawm, 1992). E megközelítést lehet modernistának, funkcionalistának (O’Leary, 1997) vagy instrumentalistának (Smith, 1984: 452.; Smith, 1991: 20.) is nevezni, éppen oksági összefüggésekben és kölcsönhatásokban gondolkodó rendszermagyarázataik miatt, amelyek szerint a modern nemzeti tömegkultúrák létrejöttek – és az azokat életre hívó nacionalizmusnak, mint korszellemnek – célracionális funkciója volt.

A funkcionalista-modernista nacionalizmus koncepciója egyfajta mainstream ortodoxiává vált (Özkirimli, 2010, ix.) más irányzatok – mint a primordialisták vagy az etnoszimbolisták – sokszor inkább annak kritikus alternatívájaként tűnnek fel (holott előzményeik néha mélyebbre nyúlnak vissza időben). A primordialisták a nemzethez tartozás attitűdjének létezését nem tudatos konstrukcióként, politikai programok vagy elitek macchiavellista manipulációinak eredményeként látják, hanem egy veleszületett affinitásként írták le, azaz leginkább a nemzettudat kialakulásának *érzelmi* mozgatórugóira helyezik a hangsúlyt (van der Berghe, 1981). Az etnoszimbolista megközelítés pedig azt emeli ki, hogy az adott etnikumokhoz kapcsolódó, és a premodern korból öröklött tudás – mítosz- és szimbólumrendszer – lényeges erejét adta a nemzettévalásnak (Smith, 1984; Smith, 1991); azaz azok a mozgalmak tudtak valóban „nemzeti mozgalommá” válni, amelyek egy ilyen (sok szempontból öröklött) tudást tudtak könnyen *értelmezhető* nemzeti narratívává formálni.

A nacionalizmus teóriáinak áttekintéseiből (Calhoun, 2007; Özkirimli, 2010) az is kitűnik, hogy e három nacionalizmus-magyarázat közötti vitákkal mára kissé telítődött a tudományos diskurzus: túl sok érv és esettanulmány támasztja alá mindegyik irányzat igazát, miközben ugyancsak sok eset cáfolja azok generális érvényességét. Ezért mintha lenne egyfajta tudományos igény a modernista, primordialista vagy etnoszimbolista irányok közötti polarizált igazságkereső vitákon való túllépésre (Whitmeyer, 2002; Egrý, 2009a). Jelen írás is

talán ebbe a tendenciába sorolható azzal, hogy nem ezen irányzatokba illeszkedve – de nem is azok ellenére – szeretne egy olyan analitikus keretet felvázolni a nemzethez tartozás kialakulásának (és fennmaradásának) módjáról, amiben a modernisták által igen jól megfogott, megfogalmazott és kimutatott érdekmotívumok mellett valamifajta *érzelmi* és *értelmi* motívumok is szerepet kapnak a nemzeti identitás kialakulásában. A tanulmány központi gondolata tehát az, hogy teoretikusan háromfajta „vezérmotívum” különíthető el a nemzettévalás társadalmi folyamatának hátterében – érdekek, érzelmek, és értelmi mozgatórugók – de ez azért csak teoretikus elkülönítés, mert ezek a motívumok valójában külön-külön alig, inkább egymással *kölcsönhatásban* vizsgálhatóak. Így az alábbiakban egy olyan elemzési keret kontúrjai rajzolódnak ki, ahol e motívumok – érdekek, érzelmek és értelmi motívum – között lehetséges kölcsönhatások kerülnek a fókuszba.

Mint fentebb említésre került, az érzelmi és értelmi mozgatórugók feltérképezésével egyes nacionalizmus-koncepciók már kiemelten foglalkoztak; sőt, kifejezetten érdekes, hogy az érdekközpontú modernista-funkcionalista teóriák előtt sem ismeretlenek az érzelmi és értelmi motívumok, csak azokat nem építették be „magyarázó változóként” nacionalizmus-koncepciójukba. A modernista teóriák áttekintésével az is látható lesz, hogy ennek nem csak elvi, hanem módszertani oka is van: az érzelmi és értelmi motívumok limitált kutathatósága. Ezért az írás zárófejezete utalna azokra az egyébként létező kutatási programokra, amelyek elősegíthetik e kutatómódszertani probléma feloldását.

ÉRZELMI ÉS ÉRTELMI MOTÍVUMOK AZ ÉRDEKMOTÍVUMOK MELLETT

Az, hogy a nemzettévalás folyamata – és a nemzeti identitás folyamatos, generációkon átívelő (bár korántsem változatlan) újratermelődése – emberi érdekek, érzelmek és értelem kölcsönhatására visszavezethető lenne, nem idegen a nacionalizmussal foglalkozó szakirodalomtól, még ha ez a megállapítás sokszor nem is került a szakirodalomban explicit módon kifejtésre. E konceptualizáló szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy mind közül a racionális érdekmotívum a leginkább megfogható és bizonyítható azáltal, hogy jól feltárhatóak a modern nemzetépítés sokszor merev, tudatosságot és számító racionalitást idéző karakterjegyei (Whitmeyer, 2002). Anyanyelvünk, ami évezredekken keresztül generációk sokaságán át fejlődött és változott, a nyelvújításkor a nyelvhasználatot tudatosan homogenizáló reformokon ment keresztül, amely folyamatot aztán a nyelvtan és a helyesírás kodifikálása zárt le (Gyáni, 2007). Ugyanez mondható el olyan karakterjegyek kodifikálására is, mint a himnusz, a zászló, a címer formájának rögzítése, a főváros kijelölése: e lépések mind felülről intézményesítették a nemzettudatot. És ugyanígy egy központi (állami illetve elit-) akarat mentén koordinált munka keretében születtek a nemzettudat generációk kö-

zötti újratermelődéésének talán legfontosabb eszközei, a történelem- és irodalomtankönyvek. Amelyek megírása, terjesztése és az olvasókon való számonkérése mögött a XIX. századtól – a modern államapparátus kialakulásának időszakától – kezdve immár egy teljes oktatási és közigazgatási intézményhálózat állt, felette az azt irányító és ellenőrző politikai elittel. Ezért tekinthető a nemzet a centralizált közigazgatás termékének olyan értelemben, ahogy azt Ernest Gellner teszi; és ezért nevezi Eric Hobsbawm ezt az évszázadot a „hagyomány kitalálása” korának (Hobsbawm, 1983: 1–14.). A nemzet eszerint egy célracionális konstrukció, ami a gazdaság számára egységes, homogenizált és belső törésvonalak által nem szabdaltsz termelői-fogyasztói tömegeket, a politikai elit számára pedig lojális embertömegeket hozott létre (Gellner, 1983; Anderson, 1991; Özkirimli, 2010: 72–96.); a törzsi-vérségi jellegű összetartozás illúziója pedig a nemzeten belüli egyenlőség érzetét kelti, és elfedi a kapitalista társadalmakban dúló egyenlőtlenségeket (Hobsbawm, 1983: 1–14.).

A társadalomtudomány egy nagy kiterjedésű kutatási programjának tekinthető azon esettanulmányok szerteágazó világa, amely a nemzettudat, nemzeti identitás ilyenfajta racionálisan konstruált elemeit vagy konstruált jellegét tárja fel. Bár ez a modernista-funkcionalista megközelítés főként elitérdekeket lát a nemzettéválás folyamata mögött, egyes irányzatok kifejezetten a tömegek igényeire is visszavezetik a nacionalizmus megjelenését, akik maguk is egységes, hatékony kommunikációs és gazdasági térben voltak érdekeltek (Deutsch, 1966).⁶

Mégis, ha a történelem folyását nézzük, akkor világos korlátai mutatkoznak az érdekkövető racionalitás magyarázó erejének. Ha e funkcionalitás, e célracionális teljes mértékben áthatotta volna a nacionalizmus korának embertömegeit, akkor a XVII–XIX. század nagy birodalmi közigazgatásai könnyedén tudták volna a bennük élő sokszínű etnikai konglomerátumokat homogenizálni, hiszen ezen nyelvi-kulturális egységesülésben mind a helyi elittek, mind a közemberek megláthatták volna saját materiális érdeküket: a városba költözők előtt leomlanak a nyelvi korlátok, a munkavállaló előtt egy teljes birodalom munkapiaca nyílik meg, az értelmiségi és a bürokrata előtt pedig megnyílik a birodalom teljes intézmény- és kapcsolatrendszere.

Mégsem teljesen így történt. Ahelyett, hogy a poliglott birodalmak a kapitalizmus sodró erejétől hajtva valamely államnyelv mentén homogenizálódtak volna, olyan kisnemzeti mozgalmak keltetőinek bizonyultak, amelyek létezésé és romboló szeparatizmusa a korabeli átlagember szűken és materiálisan értelmezett érdekeinek nem feleltek meg. Ennek ellenére a korabeli átlagemberek jelentős része támogatta e mozgalmakat, és inkább váltak például cseh vagy román szeparatistává az Osztrák–Magyar Monarchián belül, mint etnikai értelemben „tulajdonságok nélküli *homo monarchicus*”-szá; inkább határokat képeztek maguk körül, mint azokat bontogatták (Wimmer, 2008a; Egry, 2009a). Sőt, a szeparatista entitások léte még talán az ezekben befolyásra tö-

rekvó aktivisták, szószólók és új elitek materiálisan értelmezett érdekeinek sem felelt meg: nagyobb jövedelemmel, nagyobb életlehetőséggel kecsegtetett banktisztviselőnek, tanárnak, polgármesternek vagy vezető bürokratának lenni egy újonnan születő Romániában, egy csehszlovák Kárpátalján vagy egy szerb-horvát Dalmáciában, mint egy bécsi központú szuperállamban?

A modernizációt célzó homogenizációval párhuzamosan a bezárkózás, a szeparatizmus is a nacionalizmus immanens velejárójává vált; ez a szeparatista jelleg ellene ment a kapitalizmus racionalitásának. A nacionalizmus e Janus-arcúsága a szakirodalomnak egy régi felismerése; a progresszió és tradíciókövetés, a „haza és haladás” kettős prioritása azt sejteti, hogy a célracionális érdekeken kívül szociálpszichológiai – egyszerűsítően mondván *érzelmi* – mozgatórugókat is feltételezhetünk a nemzeti identitás által meghatározott viselkedésben (Nairn, 1981: 329–363.).⁷ A nemzetévtálás folyamatának érzelmi befolyásoltságára, a csoport-hovatartozás és csoport-szolidaritás létezésére lényegében minden nacionalizmus-koncepció utal, különbség inkább a „nemzeti érzés” forrásának és jelentőségének megítélésében van (van der Berghe, 1981; Whitmeyer, 2002).⁸

Ugyancsak a nacionalizmus velejárójának tűnik az is, hogy önigazoló narratívájának középpontjában nem valamiféle (jövőbe mutató) célracionális hangoztatása áll, és nem is pusztán érzelmekre épít ez a narratíva, hanem közérhető tudományos – általában történeti – magyarázatokkal szolgált saját létezését illetően. A születő modern nemzeti ideológiák nem azt hirdették, hogy azért léteznek, mert rájuk szükség van. Narratívájuk inkább ennek fordítottja lett: eszerint egy adott nemzetre azért van szükség, mert az már létezik. Értelmét és értelmezhetőségét a régóta létezése adja; a történelmi múlttal kapcsolatos (vélt) tudásnak így a nemzethez tartozást erősítő szerepe lehet. Ez leginkább az etnoszimbolista koncepcióban válik hangsúlyos megállapítássá (Smith 1984; Smith, 1991), de valójában számos nacionalizmus-magyarázat utal a történelmi tudás nemzetépítő szerepére. A nacionalizmusnak, és a belőle kifejlődő nemzeti identitásoknak így tehát egy sajátos *értelmi* motívuma is kirajzolódik.

Az érdekek, érzelmek és értelem viselkedésformáló szerepe nem csak társadalmi méretekben írható le, hanem egyéni szinten, a cselekvő egyén szintjén is megfogható a létezésük. Bár a nacionalizmus-elméletek sokszor ódzkodnak az egyéni habitus „pszichologizáló” elemzésétől, mégis, nem tűnik ésszerűtlennek e három motívum jelenlétének feltárása a „nemzethez tartozó ember” viselkedésében.

A nacionalizmus funkcionista elmélete például az emberi magatartásnak a hasznosságmaximalizáló célracionálissal gondolkodó *homo economicus* énjét domborítja ki. De lehet-e az ember csak és kizárólag *homo economicus*? Ezt még a klasszikus közgazdaságtant megalapozó filozófiai irányzat sem gondolta valósnak megfelelőnek: Adam Smith, akit a *homo economicus* egyik első leíró-

jának szokás tekinteni, az Embert egyszerre írta le olyannak, mint akinek alapvető hajlama van hasznosságának maximalizálására mindennemű csere és adásvétel révén (Smith, 1982: 25.), illetve olyannak, akinek alapvetően hajlama van a másikkal való együttérzésre (Smith, 1976). Adam Smith ráadásul amellettesz hitet – illetve saját megközelítése szerint amellettesz szolgáltat logikai bizonyítékokat –, hogy a másik örömeivel vagy bánatával való együttérzés nem valami énközpontú, saját önbecsülésünk fenntartását célzó „pótcselekvés”, hanem az egy valóban az önérdekkövetésen kívül álló emberi magatartás, amikor a hasznosságérzetünket nem saját hasznunk, hanem a másik öröme növeli (Smith, 1998). A közgazdasági diskurzuson azóta végigvonul az a dilemma, hogy miközben a hasznosság maximalizálására való törekvést jól fel lehet tárni, arra azonban már igen nehéz törvényszerű választ találni, ki mit ért saját hasznossága alatt. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az egyéni haszonmaximalizálás elkülöníthető a hasznosságmaximalizálástól: az ember, aki minél nagyobb vagyont szeretne, de vagyonát mégsem növeli rablással vagy lopással, valójában szocializációjának megfelelő társadalmi normák mentén szeretné maximalizálni hasznosságérzetét (Sen, 1999: 2–4.). Polányi szavaival élve: „Az ember nem úgy cselekszik, hogy az anyagi javak birtoklásával kapcsolatos egyéni érdekét óvja, úgy cselekszik, hogy társadalmi helyzetét, társadalmi jogait, társadalmi javait óvja meg. Az anyagi javakat csak annyira becsüli, amennyire ezt a célt szolgálják” (Polányi, 1976: 54.).

A *homo economicus* gondolkodása végső soron inkább mondható racionalizálónak, mint racionálisnak, miközben a hasznosságmaximalizáló viselkedésének irányt szabó belső preferenciáik okáról csupán önmagában a *homo economicus* létén keresztül „nem lehetséges magunknak számot adni” (Smith, 1982: 25.).⁹

Erre próbált választ kínálni egy másik tudományág, a megértő szociológia, a társadalomba szocializálódott *homo sociologicus* ideáltípusának megalkotásával. Maga e kifejezés megalkotása Ralf Dahrendorf nevéhez köthető, aki a mások iránti érzelmekkel bíró emberi szubjektumot próbálta így leírni (Dahrendorf, 1968). Eszerint az érzelmek igazából rendkívül erős tudatalatti köteleket, kötöttségeket jelentenek az emberi magatartásra nézve. Az anyai vagy felebaráti szeretet, a másokkal szemben érzett szégyenérzet vagy bűntudat, de bármilyen közösség részeként való identifikáció mind e szocializációból eredő alapelemei – Dahrendorf szerint kötöttségei, korlátai – viselkedésünknek, aminek eredményeként az emberi viselkedés „ézelmekkel terhelt” lesz („emotionally charged”: Abell, 1991). És hogy mi az „önérdek” tartalma, eszerint az is csak egy szocializációs folyamat eredménye; ezt az elméleti megközelítést erősítik a viselkedés morális kódok vagy szociális kapcsolatok általi meghatározottságára rámutató kutatások (Ng–Tseng, 2008: 270.).

Ahogy az érzelmi motívumokat a *homo sociologicus*ban látjuk megtestesülni, úgy az értelmi motívumokat a *homo philosophicus* viselkedésén keresztül

írhatjuk le. Ez a fogalom a szakirodalomban kevésbé kidolgozott, mint a racionálisan érdekkövető és a szociálisan érző emberképeké, de a jelentéstartalma meglehetősen egyértelmű. Eszerint mindenki ott lapul egy „filozófus ember”, aki a maga képességei mellett értelmes, koherens, ellentmondásoktól mentes magyarázatokat próbál adni a körülötte lévő világra és önmagára: „*minden férfi és minden nő filozófus, bár van aki jobban és van aki kevésbé*” (Popper, 1994: 174.). Ugyanezt fogalmazza meg Karl Jaspers is: „*a filozófiai gondolkodás mindig velünk és bennünk van*” (Jaspers, 1951: 132.). Ebbe bele tartozik a tudás, ismeretszerzés igénye is, és az is, hogy az ember „*emlékező lény*” (Romsics, 2004). A nacionalizmus-koncepciók közül az etnoszimbolisták helyezik a legnagyobb hangsúlyt a konkrét tudás identitásformáló erejére: Anthony D. Smith *ethnie*-terminusa – ami a modern nemzetépítést segítő kulturális altalajnak tekinthető – saját meghatározása szerint hat attribútumot foglal magába, amiből csak egy érzelmi képesség (*sense of solidarity*), a többi tanult tudáselemnek tekinthető, úgy mint az etnikum neve, a közös ősről hirdetett mítosz, közös történelmi emlékek, közös kultúrelemek, egy terület hazaként értelmezése (Smith, 1991: 21.).

A nacionalizmusok érzelmi és értelmi motívumait legalább teoretikusan feltáró, konceptualizáló igyekezet végeredménye egy olyan elemzési keret, amely azt feltételezi, hogy a modern nemzeti öntudattal rendelkező ember magatartása a külvilágra érzelmi módon reagáló *homo sociologicus*, az értelemmel reagáló *homo philosophicus* és a racionalizáló *homo economicus* közötti kölcsönhatásokban formálódik. És ahogy mindhárom énré hatnak a külvilág változásai, úgy mindhárom én folyamatosan kölcsönhatásban van egymással is. E belső kölcsönhatások miatt az ember nem tekinthető pusztán *homo economicus*-nak, öntudatlanul önérekkövető „zombinak”, mert azt érzelmei is folyton befolyásolják. De nem írható le csupán *homo sociologicus*-ként sem, azaz egy olyan egyénnek, aki az őt körbevevő közösség „diktátuma” alatt áll, akinek viselkedése a környezete vélt elvárásai miatt teljesen kiszámítható, determinált (Dahrendorf, 1973: 13– 25.). A hangsúly tehát a kölcsönhatások feltárásán van.

A társadalomtudományok komoly eredményének tekinthetjük, hogy e kölcsönhatások színes világából olyan összefüggéseknek tárul fel a belső dinamikája, amelyekkel a nemzeti *identitás*, a nemzettagok közötti *szolidaritás* és a nemzeti érdek *racionális* is leírható. E fogalmak az érdekek, érzelmek és értelem mentén születnek, és – ami kulcsfontosságúnak tűnik – magukat kölcsönösen, spirálisan erősíteni tudják.

A szolidaritással kezdve: a nacionalizmus- és nemzetképzések a szolidaritásról leginkább mint az összetartozás-érzés szinonímájáról vagy okozatáról írnak (Weber, 1978; Smith, 1991; Renan, 1995; Calhoun, 2007) és kevésbé derül ki, mennyiben áll érdekében a nemzet tagjainak szolidárisnak lenni egymáshoz. A szolidaritás e lehetséges kettős – érzelmi és érdekből eredő – forrásvi-

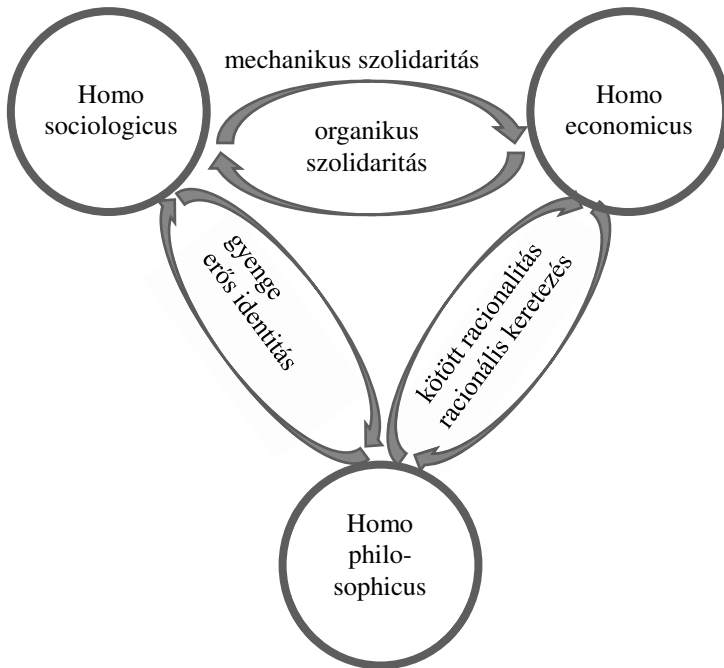
dékeinek feltárására Émile Durkheim tesz konceptualizáló kísérletet (Durkheim, 2001), rögtön kétfajta szolidaritást különítve el: a mechanikus szolidaritást – amikor belénk szocializált érzelmi kötődések miatt, az Adam Smith-i együttérzés miatt hasznosságunk növekedését érezzük egyszerűen attól, hogy másnak segítünk – és az organikus szolidaritást; ez utóbbiban a fennálló érdekközösség egy idő után érzelmi kötődést is eredményez. A szolidaritás két, ellentétes előjelű változatáról van szó tehát: az egyikben az érzelmi kötődésből érdekközösség születik, a másikban az érdekközösség szül érzelmi kötődést – mégha ez az ellentétesség nem is eredményez különbséget a társas viselkedésben.¹⁰ Eszerint tehát az érdekember és az érző ember viselkedésének összjátéka a szolidaritás, amelynek két fajtája – és ez ritkán kerül kiemelésre, pedig érdekes lehet a nemzetévtől szempontjából – egymást erősíti. Hiszen a mechanikus szolidaritás olyan formációkat hozhat létre (céheket, népnyelvi egyházközösségeket), amikből már organikus szolidaritás születik, és amelyek tagjai közötti (érdekközösségükön felüli) szoros kapcsolat tovább erősítheti a mechanikus szolidaritást. A belső szolidaritás kifele olyan kollektív cselekvésekben nyilvánul meg, mint a bezárkózás, a más csoportokkal szembeni presztízsverseny és presztízserdekek képviselése (Weber, 1978), a szocializáció során elsajátított normarendszer szerint lejjebb rangsorolható idegen csoportoknak a tudatos „lenézése”, vagy ellenkezőleg, egy hegemonnak elfogadott vezérkultúrával szembeni defenzív magatartás (Armstrong, 1982).

A nemzeti *identitás* a szociálpszichológia illetve pszichológia identitás-konceptiói alapján leírhatók az érzelmi és értelmi motívumok közötti kölcsönhatásokkal, és itt is kétfajta, ellentétes irányú kapcsolat lehetőségét tárta fel a szakirodalom (Stachel, 2007). Az identitás „gyenge” modellje szerint a *homo sociologicus*ként megszerzett élményekből – azaz a szocializáció folyamatából – épül a belső ítélnőképességünk („szimbolikus interakcionizmus”, Mead, 1972 [1934]), míg az identitás „erős” modellje úgy is értelmezhető, hogy a belső ítélnőképesség határozza meg, hogy egyes társadalmi jelenségekhez érzelmileg hogyan viszonyulunk (Erikson, 1977). Ez képességet jelent arra is, hogy a megszerzett tudásról, információról „saját jogon” viszonyuljunk, nem pedig a környezetből érkező érzelmi impulzusok által. Itt is kétirányú, oda-vissza kölcsönhatásra lehet így következtetni: a gyerekkorban kialakult „erős identitás” meghatározza viselkedésünket, véleményalkotásunkat, ami aztán tovább erősítheti a már meglévő identitáselemeket.

A „nemzeti érdeken” megtestesülő racionalitásra vonatkozó koncepciók az érdekember és gondolkodó ember közötti kölcsönhatással írhatók le. És ahogy a fenti esetekben, úgy itt is kétfajta racionalitásról beszélhetünk, aszerint, hogy a racionalitásunknak mi a forrása. A kötött vagy korlátos racionalitás fogalma azt írja le, amikor korlátos értelmi képességeink fogságában alakul érdekkövető magatartásunk; így önérdekkövetésünk értelmi képességeink – tudásunk és ítélnőképességünk – függvényében változik (Simon, 1957). Hely-

zettől függően másban látunk hasznot, valamint – és ez megint csak különösen fontos a nacionalizmus szempontjából – másban vagy másokban látjuk meg a kockázatot, a veszélyt. Az anyanyelv előtérbe kerülésével például az addigi vallási szövetségesek és hittársak váltak¹¹ közösségen kívülivé, kockázatot jelentő idegenekké. Ezzel ellentétes irányú összefüggést takar a *framing*, *frame selection* fogalma („*Die Selektion der Bezugsrahmens*” – Esser, 2002: 259.; a nacionalizmusokkal összefüggésben idézi Wimmer, 2008a), amit magyarul akár racionális keretezésnek is nevezhetünk. Ez „a lehetséges jelentések közül kiválasztott preferált olvasat kanonizációja” (Romsics, 2004), amikor érdekeinknek megfelelően alakítjuk a világról alkotott magyarázatainkat, például az immár „idegennek” minősülőkkel való korábbi kulturális kapcsolatok emléke feledésbe merül, Vagy amikor a gyengén teljesítő királyról, katonáról vagy focistáról környezete hirtelen már úgy kezd gondolkodni, hogy ő nem is igazi „magyar”, csak idegen uralkodó, vagy idegenlégiós focista.

1. ábra. Kölcsönhatásosság a nemzeti identitás, szolidaritás és racionalitás között

A fentiek – már csak az idézett szakirodalmakból is látszik – egyes elemekben nem teljesen újszerű gondolatok. Ahogy a nemzethez tartozás (*nationhood*) kialakulásának valamiféle interakcióban történő leírásával is figyelemre méltó szakirodalom foglalkozik, ami a nemzettudat tartós jelenlétét egy uralkodóvá

váló beszédmódnak („diszkurzív formációnak”), hétköznapi – sokszor tudatalatti vagy reflexszerű, szituációfüggő – viselkedési mintáknak tulajdonítja (Billig, 1995; Brubaker, 2004; Calhoun, 2007; Fox és Millerr-Idriss, 2008; Wimmer, 2008b). Calhoun abban is joggal idézhető ide, hogy a modernista, primordialista és etnoszimbolista megközelítések közti versengés értelmetlenségét, azok összehangolásának lehetőségét vetette fel. A calhouni „diszkurzív formáció” elmélete mindazonáltal nem próbálja sematikus formába rendezni az olyan fogalmak kapcsolatait, mint nemzeti érdek, nemzeti érzés, identitás, racionalitás és szolidaritás; ami pedig a fent vázolt elemzési keretnek lenne a célja.

Ez az elemzési keret, mint látszik, nem a nacionalizmus jelenségének historikus, unilineáris, ok-okozati magyarázatát akarja adni, nem a nacionalizmusokat akarja tipizálni. Éppen ez támaszthat kritikákat is feléje, hiszen az ahistorikus pszichologizálás „vádját” vonhatja magára, még ha az individuumra visszavezetett univerzális válaszkereséseknek meg is van a tudománytörténeti hagyománya (ld. Wimmer, 2008b). Pedig önmagában ez az analitikus keret nem kívánja megkérdőjelezni például a nemzettéválás modernitáshoz kötődő jellegét, csupán ezen belül két olyan jelenségre kívánna minél szabatosabban rámutatni, ami a „nagy narratívákban” könnyen elvész: az egyik a társadalmi osztályokba nem illeszthető kölcsönhatások jelentősége, a másik pedig e kölcsönhatások egymást erősítő, spirális jellege.

Az előbbi azt a problémát fedi le, hogy a nacionalizmus-elméletek sokszor úgy próbálnak társadalmi osztályok közötti hatásokról – elit, értelmiség és átlagember közötti hatásokról – beszélni, hogy ezekhez az osztályokhoz determinált viselkedésmintákat társítanak: eszerint általában az elit az irányító, az átlagember az irányított. Nem lehetséges, hogy az elithez tartozó is lehetett „irányított”, éppen *homo philosophicus*i meggyőződése vagy *homo sociologicus*i szocializációja által? Leírható Széchenyi Istvánnak vagy az Aradon kivégzett tizenhárom tábornoknak a viselkedése elitérdekek által? Sőt, nem lehet, hogy magatartásukat valamennyire épp az átlagember felől kapott impulzusok, az átlagember által alkotott „közvélemény”, közhangulat befolyásolta?¹² (Billig, 1995; Whitmeyer, 2002; Fox és Millerr-Idriss, 2008.) A fenti elemzési keret ezt a dilemmát próbálja feloldani olyan módon, hogy mindenki esetében feltételezi az érdekeknek, érzelmeknek és értelemnek a jelenlétét – még ha ennek arányai változnak is társadalmi osztályonként, sőt, koronként (Riesman et al., 1961). A nacionalizmus kialakulását elsődlegesen vagy kizárólag társadalmi osztályok közötti interakciókra visszavezetni azért is tűnik bajosnak, mert előkerül a nehezen megválaszolható kérdés: az értelmiség valóban egy osztályt képez? Hiszen rendkívül sokszínű emberek sokasága sorolható az írástudók közé, a jól fizetett udvari történészekről kezdve a csepűragókéig vagy a valahai vándornyomdászokig, a könyveket író érsekektől kezdve a parasztság között keresztény üdvöztanokat terjesztő huszita papokig, egyetemi diákokból lett önjelölt térítőikig. De ha egységes társadalmi csoportként is tekintünk a jövedel-

me és politikai státusza alapján alsó- és középosztályba sorolt értelmiségre, akkor sem egyértelmű a viszonya az „elithez”: az elit arisztokratikus-vérségi rendi tudata „csorgott le” a középosztályra a nemzettéválás hajnalán, és tette azt nemzetivé (Bibó, 1990), vagy ellenkezőleg, a középosztálybeli értelmiség hódította meg gondolataival, narratívájával az elitet, és nyitotta meg így magának a társadalmi mobilitás lehetőségét felfelé, az elit felé (Kedourie, 1960)? A sok ellentmondó – és mégis meggyőző, maga mellé történeti érveket állítani képes – elmélet közti feszültséget talán az oldja fel, ha nem (csak) társadalmi osztályok közötti interakciókban, hanem emberek közötti interakciókban (is) gondolkodunk (Egry, 2009b).

A fent vázolt analitikus keret emellett a kölcsönhatások egyidejűségét, és ezek könnyen kialakuló kapcsolódását szeretné érzékeltetni, kissé partvonalra helyezve azt a kérdést, mi volt előbb: nemzetinek titulált érdek, érzelem, vagy értelem. Ehelyett érdekesebbnek tűnik azzal foglalkozni, hogy ezek a hatások, ellenhatások egymást kölcsönösen erősíthetik olyan csoporton belüli identitás spirálokat – illetve csoportok közötti konfliktus spirálokat – alakítva ki, amiben megszületik egy távolról nézve irracionális erősségű történelmi jelenség, a nemzettudat. A „nemzethez tartozás” attitűdjének ilyen spirális erősödésére (Weber, 1978: 387–395.) vagy útfüggőségére (Brubaker, 2004; Wimmer, 2008a) a szakirodalom is utal, a fenti konceptualizáció ehhez szeretne egy értelmezési és vizsgálati keretet kínálni.

A MODERNISTA NACIONALIZMUS-ELMÉLET ÚJRAOLVASÁSA

Fent már többször említésre került, hogy érzelem és értelem történelemformáló szerepét még a modernista nacionalizmus-koncepciók is pedzegetik. A továbbiakban az erre történő utalásokat tekintjük át, hogy képet kaphassunk arról, hogy a modernisták hol látták mégis e vizsgálati iránynak a korlátait.

Eric Hobsbawm például úgy próbálja leírni az ipari és polgári forradalmak előtti protonacionalizmusokat, ahol szerinte az írástudatlanok érzelmei („sentiments of illiterate”) valamilyen kölcsönhatásban, kapcsolatban voltak az írástudók világával is (Hobsbawm, 1992: 48.). A nemzeti identitás objektív motívumai melletti szubjektív motívumokat pedig azzal a metaforával írja le, hogy végső soron a nemzettudat egy „mindennapos népszavazás”. Sőt, Hobsbawm a „feltalált tradíciók” („invented traditions”) kulcsfogalomnak igazából egy kettős definíciót ad: „Ez magában foglalja mind a valóban feltalált, konstruált és formálisan intézményesített »tradíciókat«, és azokat is, melyek *kevésbé könnyen azonosítható módon emelkednek ki* [emerging] egy rövid és adatolható periódus alatt...” (Hobsbawm, 1983: 1. – kiemelés: K. I.) Ez alapján valójában akár külön lehetne beszélni feltalált, kitalált, felülről épülő („invented”) és

lentről felbukkanó, alulról épülő („emerged”) tradíciókról is.¹³ E két jelenséget Hobsbawm végül aztán mégis egy fogalomba vonja össze.

Az érzelmi és értelmi motívumokon Gellner is elgondolkodik, például éppen Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia szeparatista mozgalmi kapcsán. Gellner válasza az ilyen a jelenségre az, hogy valamilyen oknál fogva bizonyos embercsoportok „érezték a késztetést” egy nemzeti narratívával való azonosulásra, mások pedig nem (Gellner, 1983: 45.). Ezen azonosulást részben utilitarista motívumokra próbálja visszavezetni: a városba özönlő elidegenedett tömegek leginkább ahhoz az identitáshoz próbáltak eszerint csatlakozni, ahol hosszabb távon a legkevésbé számíthatnak arra, hogy üldözve vagy kirekesztve lesznek („to be spurned”). Illetve kitér olyan érzelmi, kognitív motívumokra is, hogy a nagyobb és mélyebb történelmi bázissal rendelkező entitások voltak vonzóbbak. A nemzeti agitátoroknál sem feltételez valami kizárólagos önérdékkövetést: Gellner szavajárásával élve, ahogy ezek az emberek az erdőt járták népviseletben műdalokat farigcsálva, nem az volt a fejükben, hogy így majd miniszterek és nagykövetek lehetnek egyszer (Gellner, 1983: 46–61.).

A legjobban talán Benedict Anderson hangsúlyozza az objektív okokat: a reformációval megszülető „print kapitalizmus” piacszerző hajtóerejét emeli ki már a korai idők kapcsán is, ami szerint már a kezdeti aktivista intelligencia sem légüres térben dolgozott és írt, hanem e születő kapitalizmus kínálati oldalát testesítették meg, és „író-olvasó koalíciók” felállításán fáradoztak (Anderson, 1990: 71. és 75.). Anderson az érzelmi és értelmi motívumokra többek között a nacionalizmust megelőző mentalitástörténeti változások leírásán keresztül tér ki, amikor vázolja a szekularizációnak azt a hatását az emberi gondolkodásra, hogy a szakralitás időtlenségét felváltotta a múlt időben való gondolkodás.

A fenti áttekintés alapján végső soron azt lehet mondani, hogy e szerzők az érzelmi és értelmi motívumok meglétére is utaltak, de azokat végül nem konceptualizálták, nem emelték be nacionalizmus-koncepciójukba.¹⁴ Ennek úgy tűnik, több oka is van.

Az egyik a szerzők tudományfilozófiai megközelítéséből ered: a modernista megközelítés, illetve annak itt sokat idézett legfőbb képviselői igazából a rendszerszerű magyarázatoknak a hívei. Ez a „rendszer” a marxista Hobsbawmnál maga a személytelenített burzsoázia és elit: a nacionalizmus „praktikái” többségében meglátása szerint innen fentről csorognak le a társadalom alsóbb rétegei felé. (Hobsbawm, 1983b: 306. – érdemes megjegyezni, hogy itt az 1870–1914 közötti korszakkal foglalkozik.) Az ugyancsak marxista Andersonnál ezt a személytelenített, de robosztus külső rendszerszerű hatást főként a kapitalizmus ereje képviseli.¹⁵ A rendszerszemléletű megközelítés lényegét Gellner – aki Andersonnal és Hobsbawmmal ellentétben nem volt marxista, viszont tudományfilozófiával is foglalkozott – úgy fogalmazta meg, hogy a történelem nyilvánvalóan az emberek körül zajlik, de valóban *körülöttük* zajlik; ezért az egyén sorsának magyarázata szerint nem feltétlenül írható le az emberi szinteken („in

terms of chaps”). A mégis „emberközpontú” magyarázatokat kedvelőket „individualistának” nevezte, és végső soron azt kifogásolta bennük, hogy az emberi tulajdonságokból mint adottságokból indulnak ki, pedig azok is társadalmilag meghatározottak (Gellner, 1973: 1–14.). Távoll állt Gellnertől az a megközelítés is, ami kifejezetten az emberi magatartások folyamatos kölcsönhatásaként próbálta értelmezni a történelem menetét, ezzel a „kölcsönhatásos” történelemfilozófiai iránnyal vitát folytatott: kritizálta többek között Peter Winch írását, aki a világháború utáni angolszász tudományosságba próbálta beemelni az erre épülő saját tudományfilozófiáját.¹⁶ Gellner e gondolatokat alapvetően haszontalannak minősítette: haszontalanok szerinte azért, mert a megfogalmazott dilemmákkal a társadalomtudományok már rég szembenéztek és régóta küszködnek velük; és haszontalanok azért is, mert a követendőnek mondott tudományfilozófiából nem fakad használható módszertan (Gellner, 1973: 47–49.). Végső soron a modernista-funkcionalista megközelítés *ars poeticája* összefoglalható abban, hogy a „nacionalizmusnak nincsen semmilyen igazán mély gyökere az emberi pszichében [...] A nacionalizmus gyökerei az ipari társadalmak jól körülhatárolható strukturális igényeiben rejlnek, igencsak mélyen.” (Gellner, 1983: 34–35.).

A modernistáknál az érzelmi és értelmi motívumok koncepcionalizálatlanságának másik oka éppen a vitathatatlan módszertani korlátok. E módszertani nehézségre utal Hobsbawm is, amikor önkritikusan azt mondja: a hagyomány feltalálásáról szóló híressé vált könyve a szociális változásokból fakadó új tradíciókkal sokkal kevésbé és csak spekulatívan foglalkozik az olyan tradíciókhoz képest, amelyek háttérben politikai folyamatok állnak. Ahogy írja: „sajnálatosan könnyebb dokumentálni a motivációit és szándékait azoknak, akik pozíciójukból fakadóan formálisan intézményesítik az ilyen új innovációkat, [...] mint az olyan új szokásokat [practices], amelyek spontán fejlődnek ki alulról [at grass roots]” (Hobsbawm, 1983b: 303.). És bár fontosnak tartja a „from below” szemléletet is – a hétköznapi emberek vágyait, reményeit, igényeit, kötődéseit, az írástudás alatti szintet is beleértve –, ennek kutathatósága kapcsán erős kételyei és fenntartásai vannak, mondván, keveset tudunk arról, mi ment végbe ezen emberek fejében. És mivel nem tudjuk ma hitelesen felidézni ezeket a gondolatokat, ezért mindez megmarad rejtélyesnek és homályosnak (Hobsbawm, 1992: 79.). Ezek miatt a homogenizációval párhuzamosan kibontakozó szeparatizmus felbukkanását – amit fentebb az érzelmi motívumok legfontosabb megtestesüléseként határoztunk meg – Gellner szerint nem lehet előrejelezni: eszerint csupán a nacionalizmus elvének felbukkanása jelezhető elő, de hogy mely entitás fog felbukkanni, az „túl sok történelmi véletlenszerűségtől függ” (Gellner, 1983: 54.). Gellner leszögezte azt is, hogy a történelem kutatásában kevesebb a megértéssel vagy beleérzéssel, és jóval több a számolással, adatösszesítéssel kapcsolatos kihívás (Gellner, 1973: 49.), és előbbi irányból közelítve a nemzetévtálas folyamata nem definiálható jobban általánosságoknál.

A NEMZETI IDENTITÁS KUTATÁSA
A TÖRTÉNETI ANTROPOLÓGIÁN KERESZTÜL

A rendszerszintű megközelítést kritizáló „individualisták”-nak Gellner még odabök egy érdekes mondatot: hogyan is képzelik el ők a történész munkáját? Hiszen a történész több kell legyen, mint biográfus *en grande série*, azaz nagyüzemi életrajzíró (Gellner, 1973: 1–14.). Az érzelmi és értelmi motívumok szerepének kutatása valóban komoly módszertani kihívás (erre utal, lényegében feladva a kérdés gyors feloldásának esélyét Weber, 1978: 925; Özkirimli, 2010: 131.), de Gellner provokatív kérdésfelvetése talán mégis megválaszolható a következő módon: a nemzethez tartozást kutató társadalomtudós több kell legyen mint biográfus, de talán részben biográfus is kell legyen. Az egyének és kis csoportok (családok, kis szakmai- vagy sorsközösségek) kutatása, a „kisüzemi életrajzírás” feltárhatja a nemzethez tartozásnak a makroszintről rejtve maradó motívumait. Makroszinten, nagy társadalmi folyamatok szintjén sokkal erőteljesebben ütközhetnek ki a nyilvánvaló érdekviszonyok, és ezen érdekviszonyok létezése könnyen elhomályosítja az érzelmi és értelmi motívumokat. A nagy tömegek szószólóinak szavai mögött például könnyebben feltételezhető számító érdek, mint aki csak önmagában létező, magányos, marginalizált szószóló. Amikor a nacionalizmus tömegkultúrává válik, akkor már bármilyen látszólag érzelmi és értelmi motívum esetében felmerülhet a gyanú, hogy igazából jól felfogott érdek áll mögötte, különösen a funkcionalisták által beazonosított, a modern társadalmakat kialakító objektív életkörülmény-változások (iparosítás, modernizáció, urbanizáció, tömeges írásbeliség) előrehaladtával.

Egyértelmű, hogy kutatási szempontból a funkcionista motívumok a legkönnyebben megfoghatók. Ahol viszont a funkcionista motívumok kevésbé vannak jelen, ott lehetőség nyílhat az érzelmi és értelmi motívumok kutatására. Ezért tűnik különösen érdekesnek és hasznosnak a politikai érdekviszonyok „alatti”, mindennapi vagy értelmiségi diskurzusban (Trencsényi–Kopecek, 2007) vagy a politikai térhez képest marginális helyzetekben, hétköznapi gyakorlatokban (Brubaker, 2004) feltáruló mintázatainak kutatása; ezekkel behatóan foglalkozik a diskurzus kutatás és a politikai antropológia. De a politikai antropológia mellett hasznos lehet a történeti antropológia is: a nacionalizmus tipikus kutatási időhorizontján belül marginálissá vált kornak, a nemzetévéálást megelőző koroknak a kutatása. Ezen időszak protonacionalista megnyilvánulásai még meglehetősen magányos, figyelemre inkább csak vágyó emberekhez köthetőek, tevékenységük még nem nemzetépítő makrostruktúrákon belül zajlik. A kelet-közép-európai térséget tekintve az 1780-as évek előtti időszak ez, II. József és a francia forradalom előtti hosszú évtizedek, amikor kapitalizmus, ipari forradalom, népességrobbanás még alig volt érzékelhető. Ekkor, legalábbis a történelmi Magyarország területén, nincsen jele komolyabb iparosodásnak és a tömegtársadalmaknak, a felvilágosodás eszmerendszere nem

érinti meg még a tömegeket, azaz nincsen valamifajta szellemi polgárosodás; és a politikai-közéleti elit részéről sem mutatkozik érdeklődés és igény nemzeti mozgalmakra. Mégis, tanult (de nem kifejezetten magas származású) emberek egy jól körülhatárolható köre magyarokra, szlovákokra, románokra stb. kezdi magát felosztani, akik egymással szemben a múlt sajátos rekonstrukciója alapján nemzeti narratívákat gyártanak és propagálnak, illetve kritizálják – sokszor sértegetve – a másik álláspontját.

A nacionalizmus fent vázolt elemzési keretének is végső soron az ekkor (1720–1789 között) zajló első magyar–szlovák identitáskonfliktusok adták az inspirációját: ekkor még – nem lévén nemzeti makrostruktúrák – a vitákban résztvevők hatalmi vagy karrierista önérdéke gyengén mutatható ki, annál több az érzelmi és értelmi („igazságkereső”) motívum ezekben az egyre inkább vérre menő disputákban. Amiben a spirálitás is látványosan megnyilvánul: amikor Bencsik Mihály magyar jogtudós 1722-es munkájában másfél oldalon keresztül dehonesztáló megjegyzéseket tesz a szlovákokra, őket történelmi jogon (Szvatopluk veresége miatt) alávetett, az ország vezetésére nem jogosult népként írja le (alacsony rendűnek titulálva olyan vélt karakterjegyeket is, mint a sörivás), négy – magát sértve érző – tudós ragadott egymástól függetlenül tólat és vágott vissza Bencsiknek. Bencsik rövidke, de sértő gondolatmenetére többek között egy egész könyv született válaszként, tele óriási mennyiségű forrás felhasználásával, harcolva az olyan konstruált presztízsrangsorok relevanciájával, mint a borivás–sörivás összehasonlíthatósága vagy a történelmi régmúltban szerzett dicsőség. Sértegetésekben Bencsik vitapartnerei – akik korábban szlovákságuknak egyébként nem tartották fontosnak jelét adni, azt Bencsik provokálta ki belőlük – sem visszafogottak: a magyar jogtudóst részeges, hazug alaknak írják le, aki Nagyszombatban csak *jövevény*, és feltételezik *alacsonyrendűnek* titulált cigány származását. Lényegében ez az első dokumentált magyar–szlovák identitáskonfliktus, aminek a 18. században kimutatható a folytatása (Kollai, 2019; Kollai, 2020.). Ezen egyháztudósok, műveltségük révén, a társadalom többségét megelőzve már több nyelven írtak, olvastak, beszéltek, a nyelveket egymással össze tudták hasonlítani, azokhoz viszonyulni tudtak és azokat egymáshoz képest rangsorolni próbálták már akkor is, amikor még sem a nacionalizmus tömegkultúrája nem alakult ki, sem a helyi politikai elit nem különült el egymástól magyarra vagy szlovákra. A körülöttük változó világ – saját érdeküknek megfelelő – interpretálására pedig nem jövőbe vagy jelenbe mutató, hanem történelmi magyarázatokat próbáltak adni. A politikai elit vitáikat nem különösebben támogatta, inkább csak elnézte. Viszont ők voltak ott az egyetemi katedrákon és a gimnáziumokban: ők nevelték a XIX. században élre törő nacionalista mozgalmak vezető generációit...

Ennek az írásnak nem célja ennél mélyebben belemenni a magyar–szlovák identitáskonfliktusokba, mindez inkább csak érzékeltetni hivatott azt, hogy a politikailag marginális élethelyzet és marginális korok igencsak érdekes ada-

lékokkal szolgálhatnak a nemzethez tartozás (*nationhood*) kutatásában. Mert kutatási szempontból az egyik legnagyobb kihívás abból fakad, hogy a mára kialakult nemzeti struktúrák sokakat tesznek tudatosan érdekeltté és érzelmi-
leg túlfűtötté, így kevésbé látszik és elfedve marad e „kínálati” elem mellett az esetleges „keresleti” oldal. Ezt még tovább nehezíti az, hogy mindenki könnyen kerülhet a keresleti oldalról (a nemzetépítő narratívákat befogadó oldalról) a kínálati oldalra, akár csak önjelölt narratívagyártóként, civil aktivistaként vagy dühös „kommenthuszárként”. Ezért bajosnak tűnik társadalmi osztályok közötti ok-okozati viszonyokra visszavezetni a nemzethez tartozás jelenségét.

Erre a konceptuális és módszertani kihívásra próbálna egy lehetséges választ kínálni a fent vázolt elemzési keret, ami társadalmi osztályok helyett érdekbeli, érzelmi és értelmi mozgatórugókra vezeti vissza a nemzethez tartozó ember viselkedését; ennek az elemzési keretnek a használhatósága pedig azon múlik, hogy mennyire sikerül – történelmi forrásgyűjtéssel vagy mai adatgyűjtéssel – valóban elkülöníteni ezen motívumok jelenlétét és egymás közti kölcsönhatását az egyéni vagy csoportos viselkedésben.

JEGYZETEK

- ¹ A dolgozatnak nem célja a nemzet vagy nacionalizmus fogalmakat vagy az azok közötti viszonyt újradefiniálni (a lehetséges definíciók közelmúltbéli áttekintésére ld. Özkirimli, 2010; Kántor, 2014: 53–100.; Lajtai, 2015: 117.), inkább az e fogalmakhoz is kapcsolódó magatartásnak, a „nemzethez tartozás” attitűdjének (*nationhood*) mozgatórugóira fókuszál.
- ² Umot Özkirimli munkájának 2010-es második kiadása szolgált a tanulmány forrásául, ahol reflektál az első kiadásra kapott kritikákra is.
- ³ Benedict Anderson könyvének az 1991-es második, bővített kiadása szolgált a tanulmány forrásául, ahol a szerző már reflektál az első kiadás óta eltelt időszakra is.
- ⁴ A nemzetfogalom modern definíciója nem azt jelenti, hogy ne beszéltek volna nemzetekről a modern kor előtt, csak ezek alatt historikus, premodern nemzetkonceptiók értendők. Így a középkori és koraujkori *natio* megtestesíthetett területi alapú, nyelvi vagy rendi identitást, és e három viszonya egy közösségen belül folyton változhatott (Kontler–Trencsényi, 2008; Erdős, 2017).
- ⁵ Bár itt elsősorban történészek kerültek idézésre, de a nemzeti identitás fejlődésének kutatása erőteljesen interdiszciplinárisrá vált az európai integráció és az „európai identitás” kérdésének előtérbe kerülésével (Haas, 1958; Risse, 2005), majd a posztkommunista tranzíciós folyamatokban és a globalizációban megjelenő felzárkózás–különállás, nemzetközi integráció–nemzeti emancipáció dilemmák révén, erős szociológusi, politológusi de közgazdász részvétellel is. Ezekben a kutatási programokban külön figyelem jut az identitások különböző szintjei közötti esetleges kölcsönhatásoknak (Palánkai, 2013; Koller, 2016).
- ⁶ Ld. erre a svájci német és francia képzetlen munkások keveréknyelvét, a bolze-t, ami a munkához szükséges kommunikációt tette nekik lehetővé, de később olyan identitáselemek is tapadtak hozzá, mint munkásöntudat vagy lokálpatrióta büszkeség (Brohy, 2011: 105–124., 117).

- ⁷ Tom Nairn használja a „modern Janus” kifejezést a nacionalizmusra. Munkájának 1981-es, bővített második kiadását használjuk.
- ⁸ A primordialisták a csoportszolidaritás iránti affinitással kapcsolatos megállapításukat például azzal tették ki igazán vita tárgyának, hogy ezen érzelmi mozgatórugónak határozott elsőbbséget tulajdonítottak a nemzetek kialakulásának más tényezőivel szemben, és feltételezték ennek esetleges biológiai eredetét (Özksirimli, 2010).
- ⁹ Ezt Smith óta azok az érdekes felmérések és kutatások is alátámasztják, amelyek rámutatnak arra, hogy az etnikai csoportok közötti versengés sokszor nem a gazdasági konkurenciával szemben erősödik fel (Wimmer, 2008a), vagy hogy az unió támogatottsága nem az EU költségvetéséből, illetve jogalkotásából legtöbbit nyerők között nő meg (Risse, 2005), vagy hogy különböző nemű vagy bőrszínű dolgozók a munkahatékonyság rovására kezdenek versengésbe, illetve bezárkózásba (Akerlof, 2000).
- ¹⁰ A reciprocitás definiálási kísérletei hasonló kettősséget mutatnak: egyes definíciók úgy értelmezhetők, hogy az önzetlen segítség mozgatórugója a szocializáció (Polányi, 2004), mások szerint pedig tudatosság van mögötte, hogy ti. így majd másoktól magunk is elvárhatjuk a segítséget (van der Berghe, 1981).
- ¹¹ Itt érdemes megemlíteni a több közgazdasági Nobel-díjjal jutalmazott viselkedés-gazdaságtan eredményeit, amelyek szerint az emberi viselkedés legalább annyira haszonmaximalizáló, mint kockázatkerülő. Ha utóbbit a homogenizáció forrásának, akkor előbbit a szeparatizmus mozgatórugójának tekinthetjük.
- ¹² Széchenyi maga is sokat lamentált a közvéleménynek, és a közjő emelése révén szerzett hírnévnek a hajtóerején. „engedelmeskedni ilyenek tán tanácsosb, mint neki parancsolni akarni — neve *közvélemény!*” Beöthy, é. n.: 90.
- ¹³ Hobsbawm másutt is használja ezt a kettős felosztást, mint hivatalosan vs. nemhivatalosan, vagy mint politikailag vs. szociálisan teremtett tradíciók: ld. Hobsbawm, 1983b: 263.
- ¹⁴ Az, hogy ez az értékes tartalom végül a konceptualizálás szintjén elveszett, talán részben azon is múlik, hogy egymást a konstruktivista szerzők már leegyszerűsítve idézték. Szembetűnik például, ahogy Hobsbawm könyvének első oldalain rögzíti: Gellner munkájával ért egyet, miszerint a nemzet kitaláció, artefaktum (Hobsbawm, 1992). Ehhez képest Gellner könyve az artefaktum szót nem is használja, és a kitaláció helyett is inkább az olyan kifejezések dominálnak, minthogy a nemzet egy esetleges történelmi jelenség.
- ¹⁵ A marxista ideológiai kötöttség sematizáló hatása szembetűnik például a cseh Miroslav Hrochnál – Hobsbawm egyik fontos inspirációjánál –, aki a nacionalizmusok legkorábbi szakaszát próbálta összehasonlító jelleggel vizsgálni: Hroch (1985) könyve a nemzeti mozgalmak kezdeti korszakának rendkívül sokszínű, komplex világát mutatja be. A marxistának elkönyvelt történetész emiatt utal is előszavában arra, hogy az osztályérdekeken kívül valami más mozgatóerők is mutatkoznak a nacionalizmusok születésekor. Végül a könyvről egy másik elismert angol kutató, az ugyancsak marxista John Breuilly írt egy erős kritikát, mondván, hogy a könyv konceptuális magyarázatai – miszerint az ipari és polgári fejlődés indította útjára a nacionalizmusokat – nincsenek összhangban a könyv tartalmával. Valóban: a tartalom maga, Hroch elő- és utószava nélkül, inkább antimarxistának is mondható, lényegében nem mutatja ki a kapitalizmus hatását a nemzeti identitás kezdeti fejlődésére.

¹⁶ Peter Winch meglátása az volt, hogy az emberek közti viszonyok, társadalmi cselekvések sokkal inkább emlékeztetnek a fogalmak kicserélődésére egy beszédaktus során, mint erők kölcsönhatására. Winch a társadalomtudományok tévútjának tartotta azt, hogy a természettudományok sikereitől megigézve fizikai törvényszerűségeket keresnek a társadalomtudósok ott is, ahol a megfigyelés tárgyai – az emberek – fogalmaikkal maguk konceptualizálják a tényeket (azt, hogy mi számít „háborúnak”, nem mutatja ki egy mérőműszer, hanem ezt emberek döntenek el). Sőt, a megfigyelők maguk is részei a megfigyelt társadalomnak: a társadalomtudós nem olyan mérnök, aki gépeket vizsgál (ahogy azt John Stuart Mill írja), hanem olyan mérnök, aki más mérnököket vizsgál (Winch, 1988).

IRODALOM

- Abell, Peter: Homo Sociologicus (1991): Do We Need Him/Her? *Sociological Theory*, Vol. 9, No. 2, 195–198. <https://doi.org/10.2307/202081>
- Akerlof, George A., Kranton, Rachel E. (2000): Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115, No. 3, 715–753. <https://doi.org/10.1162/003355300554881>
- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition, Verso, London–New York (Az 1983-as kiadás bővített változata.)
- Armstrong, John. A. (1982): *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press,
- Van den Berghe, Pierre L. (1981): *The Ethnic Phenomenon*. New York, Elsevier
- Bibó István (1990): A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. In: *Válogatott tanulmányok IV*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Brohy, Claudine (2011): Les langues s'affichent: signalétique, publicité et paysage linguistique dans deux villes bilingues suisses, Biel/Bienne et Fribourg/Freiburg. *Cahiers de l'ILOB*, Vol. 2.
- Breuilly, John (1986): Reviewed Work: Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations by Miroslav Hroch, Ben Fowkes. *The English Historical Review*, Vol. 101, No. 399 (Apr.), 446–449
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity Without Groups*. Harvard University Press.
- Calhoun, Craig (2007): *Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream*. Routledge, London.
- Dahrendorf, Ralf (1968): *Homo sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen.
- Deutsch, Karl W. (1966 [1953]): *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, The MIT Press.
- Durkheim, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris.
- Egry Gábor (2009a): Agitátorok, szervezők, aktivisták – avagy hogyan épül a nemzet? *Múltunk*, Vol. 54, No. 2., 246–254.
- Egry Gábor (2009b): Kétséges egység. *Limes*, Vol. 22, No. 4, 43–50.
- Erdős Zoltán (2017): *A premodern nemzetfogalom szerkezeti vázlata*. Historiográfiai megközelítés. Pécs (Kézirat).

- Erikson, Erik H. (1977): *Childhood and Society*. Paladin Books.
- Esser, Hartmut (2002): *Soziologie: Spezielle Grundlagen, Band 6. Sinn und Kultur*. Frankfurt, Campus.
- Fox, Jon E.–Cynthia Millerr-Idriss (2008): Everydary Nationhood. *Ethnicities*, Vol. 8, No. 4, 536–563
<https://doi.org/10.1177/1468796808088925>
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism. New Perspectives on the Past*. Basil Blackwell, Oxford.
- Gellner, Ernest (1973): *Selected Philosophical Themes, volume I: Cause and Meaning in the Social Sciences*. Routledge, London–New York.
- Gyáni Gábor (2007): *Relatív történelem*. Typotex, Budapest.
- Haas, E. B. (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces 1950–57*. Stanford, Stanford University Press.
- Hanák, Péter (1997): A nemzeti identitás konstrukciója és problémái. *Múlt és jövő*, No. 2, 4–7.
- Hobsbawm, Eric (1983a): Introduction: Inventing Traditions. In: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press. 1–14.
- Hobsbawm, Eric (1983b): Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914. In: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. 263–308.
- Hobsbawm, E. J. (1992): *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge University Press.
- Hroch, Miroslav (1985): *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European nations*. Cambridge University Press.
- Jaspers, Karl (1951): *Way to Wisdom. An Introduction to Philosophy*. Yale University Press, New Heaven–London.
- Kántor Zoltán (2014): A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon. Osiris, Budapest.
- Kollai István (2019): Szvatopluk az imakönyvben. A vallási versengés hatása a népi nyelvek nacionalizálódására. *Regio*, Vol. 24, No. 4, 5–29.
- Kollai István (2020): *Sörissza tudósok a borisszák ellen: a nemzeti identitás érzelmi és értelmi motívumai*. Megjelentetés alatt.
- Koller, Boglárka (2016): Identity patterns in East-Central Europe in a comparative perspective. *Journal of Comparative Politics*, Vol. 9, No. 2, 85–98.
- Kontler, László–Trencsényi Balázs (2008): Hungary. In: Burgess, Glenn–Lloyd, Howell–Hodson, Simon (eds.): *European Political Thought, 1450–1700. Religion, Law and Philosophy*. New Haven, Yale University Press, 176–207.
- Lajtai L. László (2015): Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus-kutatásban. *Pro Minoritate, Ősz*, 115–148.
- Mead, George H. (1972): *Mind, Self and Society. From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Nairn, Tom (1981): *The Break-up of Britain. Crisis and Neo-nationalism*. Second, Expanded Edition. London, Verso.
- Ng, Irene C. L.–Lu-Ming Tseng (2008): Learning to be Sociable: The Evolution of Homo Economicus. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 67, No. 2, 265–286.

- O'Leary, Brendan (1997): On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner's Writings on Nationalism. *British Journal of Political Science*, Vol. 27, No. 1, 191–222.
- Özkirimli, Umut (2010): *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Second Edition. New York, Palgrave–Macmillan.
- Palánkai, Tibor (2013): European integration, national and ethnic identities and Central Europe. In: Miszlivetz, Ferenc; Jensen, Jody (szerk.): *Global Challenges – European and Local Answers: The rise of glocality in Europe*. Savaria University Press, Szombathely, 115–140.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat.
- Popper, Karl (1994): *In Search of a Better World: Lectures and essays from thirty years*. Routledge, London.
- Renan, Ernest (1995): Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 171–187.
- Riesman, David–Nathan Glazer–Reuel Denney (2001): *The Lonely Crowd. A study of the changing American character*. New Haven–London, Yale University Press.
- Risse, Thomas (2005): Neofunctionalism, European identity, and the puzzles of European integration, *Journal of European Public Policy*, 12: 2, 291–309,
- Romsics, Gergely (2004): Mítosz, kultusz, társadalom. *Mozgó Világ*, Vol. 30, No. 7, 57–61.
- Sen, Amartya (1999): *Reason before Identity*. Oxford, Oxford University Press.
- Simon, Herbert A. (1957): *Models of man: social and rational; mathematical essays on rational human behavior in society setting*. New York–London–Sydney, Wiley.
- Smith, Adam (1976): *The Theory of Moral Sentiments*. The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Clarendon Press, Oxford .
- Smith, Adam (1982): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Volume I. The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith.
- Smith, Anthony D. (1991): *National identity*. Penguin Books.
- Smith, Anthony D. (1984): Ethnic Persistence and National Transformation. *The British Journal of Sociology*, Vol. 35, No. 3, 452–461.
- Smith, Vernon (1998): The Two Faces of Adam Smith. *Southern Economic Journal*, Vol. 65, No. 1, 1–19.
- Stachel Peter (2007): Identitás. a kortárs társadalom- és kultúratudományokegy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio*, Vol. 18, No. 4. 3–34.
- Trencsényi Balázs–Michal Kopeček (2007): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeastern Europe (1770–1945). Volume II*. Central European University Press, Budapest.
- Weber, Max (1978): *Economy and Society. An outline of interpretive sociology*. Edited by Guenther Roth–Claus Wittich. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.
- Whitmeyer, Joseph M. (2002): Elites and Popular Nationalism. *British Journal of Sociology*, Vol. 53, No. 3, 321–341.
- Wimmer, Andreas (2008a): The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory. *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 4, 970–1022.
- Wimmer, Andreas (2008b): Elementary strategies of ethnic boundary making. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 31, No. 6, 1025–1055.
- Winch, Peter (1988): *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Akadémiai Kiadó, Budapest.